

ІВАН-ПАВЛО ХИМКА

Mędykowski, Witold. W cieniu gigantów: Pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej. Kontekst historyczny, społeczny i kulturowy. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2012. – 445 s.

Вітольд Мендіковський – ізраїльський історик, народжений у м. Лодзі у Польщі. Його книжка – докторська дисертація, захищена в січні 2010 року в Інституті політичних студій

Польської академії наук. Праця розглядає єврейські погроми, які відбувалися влітку 1941 року (здебільшого в липні) після нападу Німеччини на Радянський Союз. Географічний ракурс книжки (і зона, де ці погроми вибухали) – території, які були анексовані СРСР у 1939–1940 рр. переважно внаслідок пакту Молотова–Ріббентропа, отже, це Естонія, Латвія, Литва, Західна Білорусь, Білосточчина, Ломжинський район, Волинь, Галичина, Бессарабія і Північна Буковина.

Кожна книжка має свої сильні й слабкі сторони, але рідко трапляється на працю, в якій є такий дисонанс між прикрими недоліками і різкою проникливістю, як у рецензованому тут творі. Ймовірно, і переваги, і недоліки походять з тої самої причини – глибокого

занурення в обмежену кількість джерел, зокрема, свідчення віцілих жертв Голокосту, коштом цілком поверхового ознайомлення з науковою літературою своєї теми. Отже, тут маємо справу із дійсно своєрідним продуктом наукової діяльності.

Почнемо зі слабших сторін, і конкретно з відсутності в бібліографічному розділі книжки публікацій, які, здавалося б, необхідні до висвітлення теми. (Тут беру до уваги лише публікації, які з'явилися до літа 2009 року, коли Мендиківський завершив роботу над дисертацією). Багато місця у книжці приділено західноукраїнським землям, але україномовної історичної літератури або джерел взагалі не використано. Нема в бібліографії спогадів ««Шоа» у Львові» Євгена Наконечного¹ або змістовної дискусії про українську участь у погромах, яка відбулася в часописі «Критика» в 2005 році. Нема монографії Максима Гона про українсько-єврейські відносини на Волині в 1935–1939 рр.² або монографії Володимира В'ятровича про ставлення Організації українських націоналістів (ОУН) до євреїв³. Мендиківський також не використав змістовну статтю Владіміра Солоняра про участь місцевого населення в масовому вбивстві євреїв Бессарабії і Північної Буковини в липні – серпні 1941 року⁴.

Мендиківський стверджує, що використовує свідчення і спогади російською мовою (с. 35), але російськомовної історичної літератури або джерел у книжці не використовує, навіть коли пише про погроми в Російській імперії. (Один розділ описує погроми на тих самих і сусідніх територіях до 1939 р.). Мендиківський ніби читає також німецькою, але цитує переважно німецькі джерела з двох збірників документів у перекладі англійською⁵. Ті збірники є солідні, але (як властиві

¹ Друге видання. – Львів: Піраміда, 2006.

² Гон М. Из кривдою на самоті: Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939). – Рівне: Волинські обереги, 2005.

³ В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: Формування позиції на тлі катастрофи. – Львів: Видавництво «Мс», 2006.

⁴ Solonari V. Patterns of Violence: The Local Population and the Mass Murder of Jews in Bessarabia and Northern Bukovina, July–August 1941 // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. – 2007. – Vol. 8, No. 4. – P. 749–787.

⁵ Documents on the Holocaust: Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland, and the Soviet Union / Ed. Yitzhak Arad,

тому жанру) вони вибіркові. Книжка Мендиківського майже не цитує багатой й цінної німецькомовної літератури з історії Голокосту на згаданій території. Зрозуміло, що Мендиківський не читає мовами балтійських країн, але той брак є поширений і серед більшості істориків Східної Європи.

Доволі часто, на жаль, опрацювання окремих тем є поверхове, запозичене із загальних оглядів. Перший розділ, який розглядає становище євреїв у міжвоєнній Польщі, Румунії, Литві, Латвії й Естонії, побудований в основі на одному, хоча і дуже доброму, огляді, написаному Езрою Мендельсоном⁶. Огляд подій під час погрому в румунському місті Ясси (с. 300–305) подано лише на підставі двадцяти сторінок книжки Раду Іоаніда про Голокост у Румунії⁷. Праця не використовує ані політологічної або соціологічної літератури про погроми і суспільні розрухи, ані цінної літератури про компаративні явища в Індії та інших несвропейських країнах⁸. Такої літератури не задіяно навіть у розділі із заголовком «Нарис теорії: причини, мотивація, динаміка розвитку і протидіяння» (с. 313–339). Огляд погромів в Україні в 1918–1919 рр. (с. 83–94) базований винятково на виданні 1927 року, що містить історичний опис, документи і фотографії⁹. Але з того часу вийшли інші опрацювання погромів в Україні, зокрема, важлива монографія

Yisrael Gutman, and Abraham Margalio. – Jerusalem: Yad Vashem, 1996; *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign against the Jews July 1941–January 1943* / Ed. Yitzhak Arad, Shmuel Krakowski, and Shmuel Spector. – New York: Holocaust Library, 1989.

⁶ *Mendelson E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojenne.* – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1992.

⁷ *Ioanid R. The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944.* – Chicago: Ivan R. Dee, 2000.

⁸ Мендиківський раз цитує (с. 69, прим. 70) *Riots and Pogroms* / Ed. P.R. Brass – New York: New York University Press, 1996. Вступом до цієї збірки є знаменитий аналіз явища погромів у глобальному контексті: *Brass P.R. Introduction: Discourses of Ethnicity, Communalism, and Violence.* – P. 1–55. Але Мендиківський цитує тільки статтю про погроми в Російській імперії. Див. також: *Mazower M. Violence and the State in the Twentieth Century // American Historical Review.* – 2002 – Vol. 107. – No. 4. – P. 1158–1578.

⁹ *Committee of the Jewish Delegations. The Pogroms in the Ukraine under the Ukrainian Governments (1917–1920).* – London: John Bale & Sons and Danielsson, 1927.

Генрі Абрамсона¹⁰. На загал, праця побудована меншою мірою на історичній літературі (польською та англійською мовами), а радше на джерелах, і найбільше на свідченнях з Архіву Єврейського історичного інституту у Варшаві, з архіву Яд Вашем і на згадуваних уже німецьких документах з англومовних збірників.

Мендиківський не доходив до матеріалів з пострадянських архівів, які мають прямий стосунок до цієї теми, а саме документів Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, а також процесів проти місцевих військових злочинців і колаборантів. Як сам автор визнає: «Не використано документи, які зберігаються у фондах Яд Вашем і походять з українських, білоруських і російських архівів» (с. 37). Позаяк Мендиківський працює саме в архіві Яд Вашем – це його місце постійної роботи, ці матеріали були йому легкодоступні. Він не пояснює, чому вирішив не використовувати їх. Можливо, автор нехтує тими джерелами, бо вважає, що вони не віддзеркалюють погляд самих жертв, а саме останній його найбільше цікавить: «Одною з підставових цілей [книжки] було подання погромів не через агресорів, грабіжників, виконавців, але через жертви» (с. 37). Можливо, він не знав, що ті джерела містять багато протоколів показів свідків, які самі були жертвами погромів та інших насильницьких антиєврейських акцій. (Насильство проти євреїв улітку 1941 року не обмежалося до погромів і акцій, проведених айнзацгрупами, але на цю ширшу тему в книжці немає нічого).

Хоча Мендиківський інтенсивно начитувався свідчень євреїв, які пережили погроми, і тут треба було охоплювати більшу кількість і різноманітніший набір джерел. Щоправда, він головню покладається на свідчення, зібрані одразу по війні, які є по суті найважливішими. Але незважаючи на їхнє пізніше походження (1994–2002 рр.), дуже цінними є також відеоінтерв'ю з колекції Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа університету Південної Каліфорнії¹¹. Мендиківський надто часто цитує друковані спогади Баруха Мілха – вони справді

¹⁰ *Abramson H. A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920.* – Cambridge, MA: Distributed by Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute and Center for Jewish Studies, Harvard University, 1999.

¹¹ USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, див. <http://sfi.usc.edu/>.

цікаві й вимовні, але існують десятки інших опублікованих спогадів, які мають прямий стосунок, проте не розглянуті автором. І знову, колекція таких спогадів була легко доступна йому в Яд Вашем.

У підсумку зазначимо: перший великий недолік рецензованої книжки – вона не досліджена на належному рівні, на рівні, який відповідає професійним вимогам світової науки.

Другий недолік книжки – нехтування політичним аспектом погромів, а саме політикою тих зорганізованих груп, які планували погроми і, по можливості, керували ними. Погроми взагалі, а погроми 1941 року зокрема, мали й організовану, й спонтанну сторони. Мендиківський тільки побіжно пише про першу (але часом блискучо про другу).

Брак інтересу до політичної історії виявляється у книжці також у певних дрібних, але промовистих помилках. Наприклад, Мендиківський якось не міг зрозуміти різниці між державними формаціями з часів українських визвольних змагань 1917–1920 рр. і змішує Українську Народну Республіку, Західноукраїнську Народну Республіку і Українську Державу (с. 45, 86, прим. 96). Його опис становища євреїв у міжвоєнній Польщі (с. 41–51) не розповідає про антисемітизм політичних рухів, як-от польської Національної демократії або ОУН. Лідера польських ендеків Романа Дмовського і найвизначнішого теоретика і публіциста українського націоналізму Дмитра Донцова у книжці навіть не згадано.

Однак сліпота на конкретну політичну історію найбільш відчутна щодо головної теми праці, тобто погромів 1941 року. Хоча в бібліографії книжки Мендиківського згадано солідну компаративістську монографію Томаша Шароти¹², Мендиківський недостатньо здає собі справу з її добре обґрунтованих висновків. Наприклад, дослідження Шароти ясно показує, що німці, як правило, співпрацювали з місцевими праворадикальними групами, коли хотіли влаштувати антиєврейські заворушення і погроми поза територією Райху. І часом Мендиківський сам цитує якийсь німецький документ, який доводить, наскільки німцям залежало від співпраці місцевих політичних партій і рухів. Згідно з одним німецьким звітом, погроми в Латвії було важко спричинити через брак націоналістичних лідерів: «Виявилось значно важче пускати в хід

¹² *Szarota T. U progu Zagłady: zajście antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie: Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno. – Warsaw: Wydawnictwo Sic!, 2000.*

подібну діяльність самоочистки і погроми в Латвії. Головною причиною було те, що весь крайовий провід [націоналістичних організацій], особливо у Ризі, був забитий або депортований через СРСР» (с. 210). І в Білорусі погромів узагалі не можна було інсценувати, згідно зі звітом айнзацгрупи Б, із серпня 1941 року, «з огляду на пасивність і брак політичного інтересу білорусів» (с. 234).

Мендіковський розуміє (але, може, не до кінця), що місцеві міліції становили організований елемент у погромах, які відбулися в балтійських країнах і Західній Україні. Він пише (і показує на фотографіях), що в перших днях липня 1941 року литовська міліція в Каунасі арештувала євреїв і провадила їх до айнзацгрупи на розстріл (с. 192–193, 204–208, фото 69, 74–76). Латвійська міліція також брала участь в антиєврейських акціях улітку 1941 року (с. 209–211, фото 71). У галицьких містечках, як-от Буск, Городок і Скалат, новопосталі українські міліції також арештували євреїв (с. 158, 270). Книжка вміщає фотографію з львівського погрому з таким написом: «Єврейська жінка змушена посуватися на колінах, поруч неї наглядає член міліції з пов'язкою на руці» (фото 88).

Міліціонери і єврейки в Каунасі в липні 1941 р. (фото № 76 з книжки Мендіковського).

Міліціонер і єврейка у Львові в липні 1941 р. (фото № 88 з книжки Мендиківського).

Незважаючи на доволі часті згадки про діяльність міліції у своїй книжці, Мендиківському бракує чіткого уявлення про політичне питання їхньої організації, зокрема, в Західній Україні. У розділі про теорію і динаміку розвитку погромів він пише, що більшість погромів на західноукраїнських територіях улітку 1941 року мала форму «мішану парамілітарно-цивільну» – отже, головними місцевими діячами-погромниками виступали міліція і націоналістичні організації, з одного боку, і цивільне населення (натовп) – з іншого (с. 336). Але точного визначення політичної належності згаданих міліцій і націоналістичних організацій автор не подає. Також, трохи далі у цьому ж розділі він пише, що «самі українські партії чи інші організації... організували порядкові сили – міліції» (с. 342). Знову – цілковита невизначеність. Які партії й організа-

ції могли існувати в Галичині після майже двох років радянської влади? Реально існувала, але в підпіллі, одна-однісінька політична організація, яка була спроможна організувати міліції, – ОУН.

Мендиківський легко міг більше довідатися про міліцію, якщо він хотів або якщо був начитаний в україномовній історичній літературі, адже історик Іван Патриляк писав чимало про українську міліцію у відомій книжці «Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 роках»¹³. Після того, як Мендиківський завершив написання своєї книжки, з'явилися друком нові опрацювання погромів, які недвозначно визначили ту міліцію, яка брала активну участь у них, – це була міліція, зорганізована ОУН і підпорядкована уряду Ярослава Стецька¹⁴.

Хоча Мендиківський або не дбав, або не знав, під чиєю точно егідою сформувалися міліції і хто їх випустив до арешту євреїв і до влаштування погромів, часто в тексті проскакують речення, які правильно відображають політичне тло. Мендиківський, однак, якимось не може або не хоче звести всі ці моменти до купи і сформулювати чіткий висновок. Ось приклади. У Тернополі, пише Мендиківський, рівень організації погрому був вищий, ніж у Львові. Він цитує свідчення однієї тернопільської єврейки, що ніби «німецька влада скликала комітет українських націоналістів і на тих зборах обговорено технічне перепроводження погрому» (с. 252). Згідно з двома іншими свідченнями, «українська поліція» (термінологія анахронічна – у той час це була радше міліція) брала

¹³ Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут історії НАН України, 2004. – С. 104, 108–109, 112–113, 396, 525–563.

¹⁴ Mick C. Kriegserfahrungen in einer multiethnischen Stadt: Lemberg 1914–1947. – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010. – P. 471–476. Lower W. Pogroms, Mob Violence and Genocide in Western Ukraine, Summer 1941: Varied Histories, Explanations and Comparisons // *Journal of Genocide Research*. – 2011. – Vol. 13, No. 3. – P. 217–246; Himka J.P. The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd // *Canadian Slavonic Papers*. – 2011. – Vol. 53, No. 2–3–4. – P. 209–243; Struve K. Rites of Violence? The Pogroms of Summer 1941 // *Polin*. – 2012. – №24. – P. 257–274; Prusin A.V. A “Zone of Violence”: The Anti-Jewish Pogroms in Eastern Galicia in 1914–1915 and 1941 // *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands* / Ed. O. Bartov and E.D. Weitz. – Bloomington: Indiana University Press, 2013. – P. 362–377; Struve K. Tremors in the Shatterzone of Empires: Eastern Galicia in Summer 1941 // Idem. – P. 463–484.

активну участь у погромі (с. 253–254). Погром у Золочеві також був, за його оцінкою, добре зорганізований. Тут на настрої міського натовпу діяла антиєврейська пропаганда німців і українських націоналістів (с. 263–264). У Коломиї «українські націоналісти» провели погром без участі й навіть без присутності німців (с. 282–283). На Буковині, у селі Ростоки, організували погром українські націоналісти, які «належали до руху Бандери» (с. 294). Але тут не голос самого автора, а голоси жертв, які часто мали тільки мутне поняття, хто їх переслідує. Мендиківський сам тільки мимохідь – і маю враження, що випадково – пише те, що є ключовим: «Деякі елементи угруповання Бандери під керівництвом Стецька і Равлика зорганізували сили міліції...» (с. 247).

Але книжка має і свою позитивну сторону. Можливо, Мендиківський не має терпіння сидіти і читати все те, що професіональна практика істориків вимагає, щоб він читав. І, можливо, він опиняється розгубленим у політичній історії. Має, проте, свою сильну карту – історичну емпатію. Він уміє входити всередину людей, про яких пише, розуміє їхнє власне бачення своєї ситуації, їхні почуття. Він переконливо передає психологічний момент. У вступі до книжки автор пише: «Зазвичай [погроми] є поданими як історична подія, тоді як у науковій літературі надто мало уваги присвячено їхнім психологічно-суспільним аспектам...» (с. 19). У цьому сенсі книжка Мендиківського, як на мене, здає іспит на «відмінно».

Добре, наприклад, автор описує мішані почуття євреїв щодо першого періоду Радянської влади в Західній Україні (с. 116–118). Євреї назагал тішилися, що прийшли совети замість німців, і також високо цінили те, що проти них у державній службі й освіті вже не було дискримінації. Натомість, як і іншим мешканцям Західної України, їм важко було жити у створеній новою владою атмосфері підозри і страху перед арештом і депортацією. До того, їм не була до вподоби націоналізація їхніх підприємств, магазинів і кам'яниць. Але євреї, як і українці, скористалися з того, що совети демонтували передвоєнну польську еліту. Вони перебрали деякі порожні посади, до яких вони в минулому не мали б доступу (с. 118–123). Мендиківський добре з'ясовує психологію того моменту: «Найчастіше ці ситуації, коли можна підвищитися або збагатіти, є кон'юнктурними, за принципом “тепер або ніколи”».

Подібні процеси мали місце в Польщі після 1939 р., коли впроваджено арізацію підприємств і магазинів чи примусове переселення євреїв до гетто» (с. 122).

Він також влучно характеризує, як частина польського суспільства сприймала соціальне підвищення євреїв: «Напевно, почуття приниження, яке панувало серед поляків, як також безсумнівно антисемітське наставлення, яке підсилювалося ще більше у хвилі поразки, спричинювало, що євреїв бачили всюди. Особливо, коли поляків позбавили праці на державних посадах, заступлення їх євреями тільки підсилювало нехоть до них і призводило до збільшення проблеми» (с. 122). Подібно діялося і в Литві: «Очевидно, що в період переслідування литовців советами, арештів і депортацій углиб Росії, які мали місце після втрати незалежності, й одночасно суспільне підвищення євреїв за рахунок литовців викликало почуття гіркоти і ненависті. Раптом євреї, незалежно від реальної участі в державній адміністрації, війську і поліції, стали дуже видними. Литовці, які не призвичаїлися до того, таке нагле суспільне перетасування сприймали як шок» (с. 135).

Мендиківський пропонує цікаву гіпотезу, чому німці були зацікавлені в організації погромів. Вони хотіли, зокрема, через погроми притягати місцеве населення на свій бік у подальших антиєврейських акціях, створити з нього «співпрацівників в ідентифікуванні, арештах і елімінації євреїв» (с. 298). Люди, які брали участь у погромах і могли мати кров на своїх руках, радо би поділяли погляд, що євреї – це не люди, як інші, а недолуди і люті вороги, що вони заслуговували на своє переслідування і навіть винищення. Таким чином, їхній злочин під час погрому перестав бути злочином, а став нормальним, може, й навіть добрим вчинком. Ті, хто грабували єврейські помешкання або магазини під час погромів або навіть мешкали в хаті, де колись жили євреї, яких вони самі вбили, були матеріально зацікавлені в успіху проекту винищення євреїв. Участь у погромах була передусім «спалюванням мостів» (с. 351, 354, 360). Мені здається, що Мендиківський цілком має рацію у своїй оцінці фатальних наслідків хвилі погромів улітку 1941 року.

Також Мендиківський зауважує, що економічні наслідки погромів (як також інших складників антиєврейської політики і Голокосту) були змішані з погляду реальних інтересів місцевого неєврейського

населення (с. 349–350). З одного боку, з грабунку єврейського майна були короткотермінові користі. Корисне для неєвреїв було й привласнення єврейських квартир, магазинів і підприємств, а також винищення єврейської економічної конкуренції. Як відомо, українські кооперативи в Галичині розквітали за німецької окупації¹⁵. Але, з іншого боку, вилучення євреїв з економічної сфери – і треба пам'ятати, що були такі галузі і професії, де саме євреї у довоєнний період становили домінуючий елемент – спричинило економічну кризу. Мендиківський пише про це так: «Тому що дії з метою заволодіти місцем інших силою, в насильницький спосіб, без володіння достатнім досвідом чи навичками найчастіше спричиняє раптову елімінацію цієї групи або ослаблення її економічної сили, але не спричиняє заступлення її. У загальному економічному балансі такі дії зазвичай спричиняють дестабілізацію і величезні економічні втрати. Раптова елімінація спричиняє постання певної порожнечі, котра тільки поступово через роки може бути заповнена» (с. 349). Хто читав багато свідчень уцілілих євреїв із Західної України, легко може пригадати такі сцени, коли євреї рятувалися через свої ремісничі уміння. Господар міг мати сирі шкіри, але більшість кушнірів, які переважно тоді були євреями, вже загинула. Єврей-кушнір, якому вдалося вже пережити кілька акцій, міг влаштуватися при такому господарі й приготувляти шкіри та виробляти кожухи і черевики для нього і його сусідів. У такий спосіб (і якщо йому пощастило) він міг пережити весь період Голокосту, бо професія його стала до тої міри дефіцитною.

Цікавими є і рефлексії Мендиківського про вагомні наслідки ушкодження, що їх євреї зазнали під час погромів: «Кожне ушкодження здоров'ю на початковому періоді переслідувань призвело до втрати чи ослаблення здатності до праці... Вони стали нездатні до самостійного

¹⁵ Дмитро Дучинський працював волосним старшиною на Перемищині за німецької окупації. У своїх недрукованих спогадах з 1947 року він писав: «Під кінець 1943 р. ми мали обсажену своїми на 50% залізницю і на 90% пошту. По містах, містечках і селах повстало десятки тисяч українських sklepів [магазинів], міста прибрали український характер» (Ukrainian Cultural and Educational Centre (Oseredok) (Winnipeg), ф. «Конкурс на спогади», спр. 12, арк. 16–17. Див. також: *Sycz M. Spółdzielczość ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej.* – Warszawa: Pracownia Wydawnicza, 1997).

життя і в результаті це могло прискорити їхнє знищення. Такі люди не переходили селекції і були в першу чергу еліміновані» (с. 355).

Отже, історична емпатія Мендиковського, його уміння входити у психологію й обставини іншого часу допомогла йому висвітлити деякі цікаві й занедбані аспекти погромів 1941 року.

І також треба вітати книжку, що розуміє цінність візуальних джерел. Видання містить аж 133 вміло й доречно вибрані фотографії. Вони використані головню як ілюстрації до тексту, але також часто підтверджують написане. Більшість світлин походить з багатого Архіву фотографій Яд Вашем, а решта – з польського Національного цифрового архіву¹⁶. Були 10–15 фотографій із Західної України (літо 1941 року), яких я раніше не бачив або не пам'ятаю.

Із очевидних причин не можу дати однозначну оцінку книжці Мендиковського. Не жалкую, що я її прочитав, і всі, хто цікавиться погромами 1941 року, зобов'язані також її прочитати. Погроми 1941 року посідають важливе місце у трагічному історичному процесі, що призвів до майже поголовного винищення єврейського населення Західної України. І Мендиковський уміло з'ясовує їхню психологію, суспільне значення і – особливо – наслідки для євреїв і неєвреїв. Шкода, що книжка не досліджена на належному рівні, і шкода, що політичні аспекти неадекватно опрацьовані. Але погоджуюся з останнім реченням книжки: «Оця праця з певністю не дає відповідь на багато запитань, але через сам факт їх поставання, провокування до дискусії і подальших детальніших досліджень напевно може спричинитися до кращого, глибшого пізнання механізмів поведінки великих груп людей» (с. 381). Маю надію, що книжка Мендиковського пробудить більше зацікавлення цією темою і серед українських істориків.

¹⁶ Narodowe Archiwum Cyfrowe // <http://www.nac.gov.pl/>.